

МОВОЗНАВЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

О. С. Масликова

В статье впервые анализируется языковедческая терминология трудов М.С. Грушевского.

Ключевые слова: языковедческая терминология, интернациональные термины, термины родного языка, фонетико-морфологическая форма

У статті вперше аналізується мовознавча термінологія праць М.С. Грушевського.

Ключові слова: мовознавча термінологія, інтернаціональні терміни, рідномовні терміни, фонетико-морфологічна форма

Linguistic terminology of works of M. Grushevsky is analyzed in this article for the first time.

Key words: linguistic terminology, international terms, native language terms, and phonetic-morphology form

У працях М.Грушевського часто фіксуються терміни з галузі мовознавства, що охоплюють період дослідження мови з кінця 90-х років XIX століття. Лексеми, які вживалися й іншими авторами того часу, пов'язані з вивченням мови і охоплюють різні розділи мовознавства: *транскрипція, правопис, грамати́ка, діалект, язик, язикознавець, орфографія* [11, с. 191; 196; 128; 205].

У М. Грушевського є оригінальна концепція походження мови. Ще ніхто, на жаль, досі її не коментував, а тому дозволимо собі навести це місце з першого тому «Історії української літератури» дослівно: «Подібний процес відбувається і в мові під час довгого і важкого процесу, котрим на місце початкових жестів, викликів, інтонацій, котрими з початку користувалися індивідууми з якоїсь скупини, творилась справжня артикульована мова. Се був конкурс образів – інвенцій чисто поетичних по своїм прикметам, з котрих виживали найбільш влучні, себто ті, які найбільше промовляли до почуття і фантазії слухачів. Конкурс був великий; мови піввироблені визначаються великим množеством синонімів, багатством форм і паралельних виразів. З них поволі відкидано все менш влучне, занадто складне, тонке і штучне; пам'ять утомлялась масою синонімів і нюансів; зоставалось те, в чім форма найкраще, себто найпростіше і найзагальніше, відповідала змістові. Можна сказати, що мова ся була хрестоматія поетичних творів, з котрих висортовувалось поволі все слабше. І сей процес творення мови, її висортовування, в результаті котрого вона знайшла кінець кінцем те, чим стала для нас – збіркою зовсім конвенціональних виразів, сей процес (зовсім аналогічний з розвитком азбучного письма з первісного образного, піктографічного) був зарозом великою школою поетичного мислення і поетичної творчості» [3, с. 60-61].

Мовою та ідеями своїх філологічних праць, статей, розвідок М.Грушевський утверджував погляд «на структуру й систему української мови, її правописні особливості» як на вияв високого рівня культури народу. Мова, на думку М. Грушевського, є явищем соціальним, і тому треба дбати про українську літературну мову для піднесення рівня освіти, культури, науки народу. Ця думка висловлена М. Грушевським у газетних статтях, присвячених питанням функціонування української мови, школи й освіти на початку XX століття. «Вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють», або ще: «Книжка, газета, учебник, наука шкільна все се для селян повинно бути по українському»...[2, с. 17].

Вчений відстоював думку про те, що мова є одним із найважливіших елементів і ознак нації, виявляючи внутрішню своєрідність її психології, а також вказував на те, що розвиток літератури, культури народу пов'язаний з еволюцією мови. «Праці філологів школи Штайнштала, що відродили й розвинули старі гадки Гердера і В. Гумбольдта, поставивши еволюцію словесної творчості в безпосередню зв'язь з еволюцією мови, а з другого боку з еволюцією людської гадки, думання і законами психології взагалі, перекинули тут міст з чисто філологічної сфери в сферу...культури, етнології й соціології» [3, с. 53]. Високо оцінюючи лінгвістичну діяльність О.О. Потебні, як продовжувача ідей В. Гумбольдта, називаючи О.О. Потебню «найбільшим з українських філологів»[3, с.53], М. Грушевський особливо підкреслює твердження великого мовознавця про нерозривний зв'язок мови і думки, про еволюцію словесної творчості народу «у зв'язку з еволюцією слова і думки взагалі» [3, с. 54]. М. Грушевський, приєднуючись до думки О.О. Потебні, вважає, що в своїй основі, в своїм походженні «кожна фраза і кожне слово являються поетичним образом, викликаним емоцією і уявою творця...»[3, с. 59]. Вказуючи на мову як засіб спілкування, вчений паралельно вживає два терміни: *мова* і *язик*. Обидва слова послідовно вживалися І.Я. Франком [14, с. 114] і М. Драгомановим [10, с. 183]. Терміном *мова* вчений послуговується, говорячи про конкретні поняття вияву, розвитку мови чи її взаємозв'язок з іншими поняттями, як-от: «**Мова**, культ, мистецтво, словесна творчість і творчість

соціальна, так як вони сплітались на різних стадіях культури як різні елементи того ж самого процесу соціальної еволюції людини, стали студіюватись і в науці в тіснім і нероздільнім зв'язку” [3, с. 54].

Слово *язик* фіксуємо у працях М. Грушевського лише тоді, коли говориться про абстрактні поняття, наприклад, про мовні групи. “Діло в тим, що се загально-індоєвропейське слово,... видно, було затратило ся в германській і слов'яно-литовській групі **язиків**...” [8, с. 370], або ще: “Народи індоєвропейської **язикової групи**, до котрої належать племена слов'янські, ведуть свій початок від одної з тих мандрівних непослідуючих рас...” [3, с. 78].

Фахівець у галузі мовознавства в працях вченого називався найчастіше термінами *філолог* і *язикознавець*. Наприклад: “...визначним і дуже талановитим представником сього нового напрямку історично-літературного методу був Потебня, найбільший з українських **філологів**” [3, с. 53], чи “Прославлений потім **язикознавець** Срезневський, тоді ще молодий учений, випускає збірки українських історичних пісень...” [1, с. 195].

Порядок розміщення букв у писемності будь-якого народу позначався терміном *азбука* [14, с. 15; 10, с. 7]. М. Грушевський у своїх працях також звертався саме до цього терміна. Наприклад: “Колись російське начальство не питало, чи люде мають на своїй мові письменство чи літературу, і заходжуючи ся вчити ріжних инородців по школах, не тільки що само для них книжки складало, а навіть і **азбуку** уклало...” [1, с. 248]. На позначення абетки старослов'янської мови вчений вживає термін *кирилиця*. Наприклад: “...на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись – **кирилицею**... (очевидно *regina*)” [9, с. 33].

У творчому доробку М. Грушевського серед усіх мовознавчих термінів в окрему тематичну групу об'єднуються терміни на позначення “навчальних джерел, пов'язаних з мовознавством і мовою”: *буквар*, *граматка*, *словар*, *словник*. Вживаючи термін *граматка*, як застаріле поняття до терміна *буквар*, у зміст першого М. Грушевський вкладає ще й деякі правила щодо правопису: “...Куліш зложив дві **граматки**, більшу і меньшу; сам Шевченко видав малого українського **букваря**” [1, с. 247]. Терміни *словар* і *словник* вживаються М. Грушевським як синонімічні. Вони функціонували також у працях його попередників [15, с. 90].

На позначення науки про мову чи не найуживанішим наприкінці XIX ст. був термін *лінгвістика* [14, с. 47]. Його найчастіше вживає у своїх працях М. Грушевський: “Та як то часто буває, і **лінгвістика** з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого розвою...” [8, с. 60]. Звертаючись до науки про мову, вчений вживає також термін *філологія*, який найчастіше реалізується у сполуках типу *класична філологія*, як-от: “На перший план висунено **класичну філологію**, все інше зіпхано на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами...” [1, с. 10].

З галузі лексикології М. Грушевський досить часто (понад 20 слововживань) використовує слово *термінологія*: “...після **термінології** подавали більш-менш повну середньовічну енциклопедію-філософічну і природничу” [6, с. 94]. Для позначення слів, близьких за лексичним значенням, вчений використовує уживаний на той час (сучасний) термін *синонім*: “Говориться про знання цілих соток прикладів, паралелей, **синонімів** і т. д. на кожную букву азбуки...” [4, с. 26].

З поняттям *діалектологія* у працях М. Грушевського функціонують слова *діалект*, *наріче*: “При тім сю спеціалізацію тої чи іншої назви для тої чи іншої одежі бачимо в поодиноких **діалектах** та групах инакшу, а се вказує на пізнійші вже часи, сеї спеціалізації” [8, с. 269]; “Одні кажуть, що мужича, що **наріче**; а другі, котрі тямущі, кажуть, що мова правдива” [1, с. 251].

Іноді у працях М. Грушевського зустрічаємо слова *вираз*, *вислів*, *фраза* на позначення мовних зворотів чи окремих речень. Наприклад: “...він, очевидно з певним залюбуванням надає їм вигляду імпазантної ерудиції, залюбки, вживаючи грецькі **вирази** і цілі тексти” [5, с. 71]; “Енергійний, темпераментний **вислів**, гарна риторична будова, мова проста і виразиста – все це робить його дуже цінною літературною пам'яткою” [7, с. 150]; “В своїй основі; в своїм походженні дійсно кожна, можна сказати, **фраза** і кожне слово являються поетичним образом...” [3, с. 59]. Великою частотою вживання відзначається у вченого термін *цитата*. Нами засвідчено його вживання понад 30 разів. Зокрема, “Все це робиться великим накладом посилань на Біблію і Новозавітне Письмо, на приклади історичні, з масою **цитат**, прикладів”... [5, с. 72].

Точне передавання на письмі звуків якоїсь мови за допомогою умовних літер або спеціальних графічних знаків незалежно від графічних і орфографічних норм, що історично склалися в даній мові, у працях Михайла Грушевського називається, як і у сучасному мовознавстві, терміном *транскрипція* [9, с. 486].

У працях вченого засвідчуємо два мовознавчих терміни на позначення засобів письма: *в'язь* (*лігатура*) та *спіралі* (*лійки*). М. Грушевський, як палеограф, бачить різницю між рукописами, які писалися *уставом* і *старшим півуставом*, та рукописами, відтвореними за допомогою *молодшого півустава*, і вказує, що саме “... при **молодшім півуставі в'язь та спіраль** – явища цілком звичайні”

[6, с. 8]; “Тексти, писані **уставом** і **старшим півуставом**, визначаються орфографією простою і ближчою до руської вимови” [6, с. 8].

Отже, М. Грушевський досить точно і вдало використовує мовознавчі терміни з метою вираження своїх лінгвістичних поглядів. Більшість вживаних ним термінів використовується і сьогодні. М. Грушевський свідомо збагачував і сприяв утвердженню багатьох термінів цієї тематичної групи в сучасній українській мові.

У метамові М. Грушевського функціонують інтернаціональні та рідномовні терміни. З погляду лексико-генетичної характеристики можна виділити такі групи термінів.

1. Терміни-інтернаціоналізми (грецизми, латинізми, з ін. мов): *філологія, стиль, лінгвіст* тощо.
2. Українські терміни, які спільні з російськими, або ж є запозиченнями чи кальками з російської мови: *язик, словар, язикознавець, учебник* тощо.
3. Рідномовні утворення: *мова, буквар, словник* тощо.
4. Термінологічні словосполучення різного типу: *язикова група, класична філологія, темпераментний вислів* тощо.

Найбільшу групу мовознавчих термінів у працях вченого складають давні запозичення з грецької та латинської мов, які уже стали інтернаціоналізмами. Серед цих термінів є грецькі запозичення, що стосуються назв науки про мову та мовознавців: *філологія, філолог, граматика*; пов'язані з аналізом художніх творів: *фраза, епітет*; з мовними явищами: *діалект*. Серед цих інтернаціоналізмів найдавнішими запозиченнями є *діалект* [12, с. 23], *філолог* [13, с. 239], новішими – франко-латинізми: *лінеїстика, лінгвіст*.

Мовознавчу термінологію М. Грушевського можна поділити на кілька функціонально-тематичних груп:

1. Терміни, пов'язані з наукою про мову: *лінгвістика, філологія, синтаксис* тощо.
2. Терміни, що називають спеціалістів з мови: *філолог, язикознавець*.
3. Терміни, які доповнюють поняття “мова”: *канцелярійна мова, група язиків, українсько-руська мова, слов'янські мови, українська мова* тощо.
4. Терміни на позначення лексикографічних джерел: *словар, словник* тощо.
5. Терміни з орфографії: *правонис, правопись, орфографія* і ін.
6. Терміни з діалектології: *діалектологія, діалект, наріччя, українські говори* тощо.
7. Терміни з фонетики: *транскрипція, звук, палятальні звуки* тощо.
8. Терміни для називання навчальних книг: *буквар, граматка, підручник* і ін.
9. Терміни, пов'язані з лексикою: *термінологія, термін, синонім, морфологічні прикмети* та ін.
10. Терміни, що характеризують мову художніх творів: *епітет, гіпербола, порівняння, метафора* тощо.

У цілому ж М. Грушевський послуговувався лінгвістичними термінами в такій фонетико-морфологічній формі, що відбиває норми української літературної мови кінця XIX – початку XX століття.

Література:

1. Грушевський М. Історія України. Автобіографія. – К.: Освіта, 1991. – 271 с.
2. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Вид-во “Відродження”, 1991. – 45 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Том 1.
4. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Том 2.
5. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1994. – Том 4, книга 1.
6. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Том 5, книга 1.
7. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1996. – Том 6, книга 2.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наук. думка, 1991. – Том 1.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наук. думка, 1992. – Том 2.
10. Деркач В.В. Словник філологічних термінів Михайла Драгоманова. – Кременчук, 2000. – 186 с.
11. Жовтобрюх М.А. Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
12. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская/ Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – 259 с.
13. Лексикон славенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття.
14. Німчука В.В. Надруковано з вид. 1627р. фотомеханічним способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
15. Пінчук С. П., Регушевський Є. С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. – К.: Наук. думка, 1966. – 271 с.
16. Регушевський Є. С. Словник мовознавчих термінів Івана Франка. – Сімферополь, 2002. – 118 с.

Поступила 08.09.2004 г.